

JOLANTA MILUSKA

Poznań

POLACY NA ŁOTWIE WŚRÓD SWOICH I OBCYCH

Problem mniejszości narodowych ma nie tylko wymiar historyczny, polityczny i społeczny. *De facto* jednym z ważniejszych determinantów problemów dotyczących tych zbiorowości i sposobów rozwiązywania zadań z nimi związanych są czynniki psychologiczne.

Do kwestii, których interpretacja zależy od wiedzy psychologicznej należą między innymi stereotypy własnej i obcych grup narodowych oraz postawy wobec tych grup. Rodzaj spostrzeganych cech oraz rodzaj ustosunkowań grupowych są istotne choćby z racji specyfiki sytuacji, w jakiej znajdują się grupy tworzące mniejszość narodową. Do cech tej sytuacji należą:

- 1) izolacja przestrzenna, społeczna, informacyjna i polityczna od kraju pochodzenia, która zwiększa zależność od kraju zamieszkania,
- 2) podleganie wpływom dominującego (obcego) narodu i jego kultury,
- 3) konieczność wypracowania pozycji pozwalającej uzyskać satysfakcjonujący status socjo-ekonomiczny, co może być zadaniem trudnym w warunkach konkurencji z uprzywilejowaną grupą dominującą,
- 4) konieczność wypracowania strategii określających obustronne relacje z grupą dominującą,
- 5) rozstrzygnięcie dylematów tożsamościowych (asymilacja vs autonomia) ważnych dla tych relacji.

Tak więc zagadnienie stereotypów i postaw ujawnianych w warunkach mniejszościowego statusu narodowego jest ważne zarówno ze względów teoretycznych (wpływ relacji: grupa dominująca i grupa mniejszościowa na sferę poznania i sferę ustosunkowań międzygrupowych), jak i praktycznych (właściwa interpretacja i predykcja zachowań międzygrupowych oraz uwzględnianie ustalonych prawidłowości w decyzjach politycznych oraz programach edukacyjnych).

ŁOTWA JAKO PAŃSTWO WIELONARODOWE – HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Łotwa – ziemia etniczna Łotyszy jest krajem położonym nad Bałtykiem, na północny-wschód od Polski, z terytorium obejmującym 63 700 km².

Łotwa jest państwem wielonarodowościowym: oprócz Łotyszy od wieków osiedlali się tutaj Rosjanie, Polacy, Białorusini, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy i przedstawiciele innych narodowości.

Dogodne położenie geograficzne dzisiejszej Łotwy u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku, na szlaku handlowym biegnącym z Europy Zachodniej i Skandynawii – na wschód i południe Europy, do Rosji w kierunku Morza Czarnego sprzyjało, już w średniowieczu, intensywnemu rozwojowi gospodarczemu i osadnictwu. Przybywali tu licznie kupcy i rzemieślnicy pochodzenia niemieckiego i skandynawskiego. W wyniku tych procesów szczególną pozycję osiągnęła Ryga jako miasto hanzeatyckie i ośrodek handlowy. Tak przygotowany gospodarczy „grunt” sprzyjał również osiedlaniu się Polaków, a także ludności ruskiej, Żydów i Litwinów, co zdecydowało ostatecznie o wielonarodowościowym charakterze Łotwy.

Osadnictwo polskie na Łotwie sięga XVI w., kiedy to w 1561 r. Wielki Mistrz Kawalerów Mieczowych Gotard Ketler oddał część Inflant Rzeczypospolitej. Silny wpływ Polski datuje się od czasów Stefana Batorego, kiedy to wyższe stanowiska państwowe zaczęli obejmować Polacy, a także Litwini. Król ogłosił ponadto ustawę, na podstawie której konfiskowano posiadłości nie posiadające dokumentów potwierdzających ich status prawny, po czym przyznawano je polskim kościołom, klasztorom lub państwu.

Za czasów Zygmunta III Wazy próba przejścia kontroli nad szlakami handlowymi na Bałtyku doprowadziła do konfliktu Polski ze Szwecją, który został rozstrzygnięty na mocy traktatu podpisanego w Altmarku. W wyniku jego ustaleń południowa część Łotwy – Łatgalia (Inflanty Polskie) przypadła Rzeczypospolitej, a hrabstwo kurlandzkie (Kurlandia i Semigalia) pozostawało w stosunku lennym wobec króla polskiego.

Czasy panowania Pierwszej Rzeczypospolitej aż do rozbiorów Polski w końcu XVIII w. istotnie wpłynęły na rozwój regionu i jego oblicze. Niemiecka szlachta mieszkająca na tym terenie zmuszona była albo przyjąć katolicyzm, polski język i obyczaje, albo utracić posiadłości. Liczne majątki przeszły w ręce polskiej magnaterii i szlachty, która w ten sposób uzyskała znaczny wpływ na politykę i gospodarkę tego regionu. O znaczeniu ekonomiki i kultury polskiej świadczą zachowane do dziś na tym terenie pozostałości polskiego dorobku materialnego i duchowego (budowle świeckie i sakralne, dokumenty, obyczaje, itd.).

Wielonarodowość Łotwy była i jest zarzewiem konfliktów, które można rozpatrywać na kilku płaszczyznach: ekonomiczno-społecznej, kulturowej (zwłaszcza religijnej) i politycznej.

Różnice narodowościowe korelowały ze zróżnicowaniem majątkowym zamieszkujących Łotwę grup. W XVIII i XIX w. najbogatszą spośród nich stanowili niemieccy kupcy i przemysłowcy, zamieszkujący w miastach, głównie w Rydze. Stosunkowo wysoki status posiadała też pewna grupa Polaków, zwłaszcza na terenie Łatgalii, która dysponowała dużymi majątkami ziemskimi, większość ich jednak

żyła w warunkach skromnych. Grupa rosyjska zajmowała się przede wszystkim handlem i miała zróżnicowany status majątkowy, natomiast rdzenna ludność łotewska mieszkała na wsi. Ponieważ warunki klimatyczne nie sprzyjały rolnictwu, sytuacja finansowa Łotyszy nie była dobra.

Na relacje między grupami narodowymi wpływało też położenie Łotwy na styku różnych kultur: wpływu religii katolickiej, prawosławnej i protestanckiej oraz różnych wzorów i poziomów cywilizacji. Był to obszar nakładania się oddziaływania Polski, Litwy, państw skandynawskich, Europy Zachodniej i państwa moskiewskiego, a później – Rosji.

Różnice narodowościowe wyznaczały różnice religijne. Większość Łotyszy i Niemców należała tradycyjnie do Kościoła ewangelickiego, Polacy – do katolickiego, natomiast Rosjanie – do prawosławnego. Odmienność wiary i obyczaju mogła być podłożem pewnej niechęci i izolacji kulturowej.

W zakresie relacji politycznych najbardziej wyraźne relacje i to natury negatywnej występowały historycznie między Łotyszami i Rosjanami. W okresie Rosji carskiej główne stanowiska zajmowane były przez Rosjan, natomiast Łotysze przeżywali frustrację potrzeby władzy. Okres międzywojenny – kiedy Łotwa stała się państwem niezależnym – to czas, kiedy polityczne stanowiska zaczęli zajmować Łotysze, pozbawiając dotychczasowych wpływów Rosjan. Czynnikiem, który w bardzo istotny sposób zwiększył wrogość między Łotyszami i Rosjanami było opowiadanie się w trakcie II wojny światowej części społeczeństwa łotewskiego, obawiającego się komunizmu, po stronie Niemiec. Efektem tego była – pod koniec działań wojennych i później – fala emigracji łotewskiej na Zachód. Po II wojnie światowej, gdy Łotwa znalazła się jako republika socjalistyczna w granicach ZSRR, większość najwyższych stanowisk w różnych instytucjach państwowych (administracja, wojsko) obejmowali ponownie Rosjanie, a także Łotysze kolaborujący z władzami sowieckimi. Dodatkowym elementem nowej sytuacji był olbrzymi napływ ludności rosyjskiej, co groziło wynarodowieniem Łotyszy lub stworzeniem z nich mniejszości narodowej. Czynnikiem zagrażającym tożsamości narodowej łotewskiej było też wprowadzenie jako języka urzędowego – języka rosyjskiego. W tych warunkach język łotewski był marginalizowany i ograniczał się do ludności wiejskiej, natomiast kultura łotewska zaczynała funkcjonować jako zjawisko folklorystyczne. Budziło to olbrzymią niechęć wobec Związku Radzieckiego i Rosjan postrzeganych jako okupantów.

Na tle burzliwych stosunków łotewsko-rosyjskich relacje między Polakami i Łotyszami układały się raczej bezkonfliktowo, choć – ze względu na różnice kulturowe obie grupy zachowywały swoją autonomię.

Szczególna sytuacja występowała natomiast między Polakami i Rosjanami. Rosja, a potem Związek Radziecki, postrzegani jako państwo agresywne, byli obiektem wrogości, co nie eliminowało pozytywnych relacji interpersonalnych między Polakami i Rosjanami zamieszkującymi Łotwę. Czynnikiem umożliwiającym zbliżenie na tym poziomie był podobny język i pewna wspólnota

mentalnościowa. Empirycznym wskaźnikiem tych relacji jest stale większa liczba małżeństw polsko-rosyjskich niż polsko-łotewskich oraz rosyjsko-łotewskich. Badania własne przeprowadzone w 1999 r. wykazały, że na przykład w grupie 74 małżeństw mieszanych 10 z nich to małżeństwa polsko-łotewskie, a 32 – małżeństwa polsko-rosyjskie.

Pod koniec lat 90. największą grupę narodowościową na Łotwie stanowili Łotysze, których jest 1 365 tys. osób (55,5%), potem Rosjanie – 796 tys. (32,4%), Białorusini – 97 tys. (3,9%) oraz Ukraińcy – 71,4 tys. (2,9%)¹.

Łotysze należą do bałtyckiej grupy językowej. Większość z nich wyznaje protestantyzm, natomiast katolicyzm występuje wśród Łotyszy tylko na terenie Łatgalii.

Duża liczebność Rosjan zamieszkujących obecnie na Łotwie jest konsekwencją trzech fal migracji: pierwszej – XVII-wiecznej migracji religijnej, kiedy to grupy staroobrzędowców chroniły się przed prześladowaniami ze strony władz carskich, drugiej – na przełomie XIX i XX w., która wiązała się z szybkim rozwojem Rygi i innych miast i trzeciej – najpotężniejszej, która rozpoczęła się po II wojnie światowej i trwała niemal do końca przynależności Łotwy do ZSRR. Ta fala miała podłoże ekonomiczne, choć też była nieoficjalnie popierana przez władze radzieckie.

W 1989 r. w siedmiu miastach, skupiających ponad połowę ludności Łotwy mieszkało niemal 75% wszystkich Rosjan w republice, stanowiąc 46,8% ludności tych miast, podczas gdy Łotysze stanowili tylko 35,7% ich ludności. Odwrotnie przedstawiały się proporcje w reszcie kraju: tu Łotysze stanowili 69,8% ludności, podczas gdy Rosjanie tylko 19,9%².

Mniejszość polska na Łotwie, czyli około 53 900 osób mieszkających na tym terenie w 1998 r. stanowi piątą pod względem liczebności (2,2%) grupę narodową na Łotwie. Największe ich skupiska to Dyneburg (Daugavpils), miasto znajdujące się na terenie Łatgalii (byłe Inflanty Polskie) i jego okolice, gdzie łącznie mieszka ponad 20 tys. Polaków, Ryga i jej okolice zamieszkałe przez około 17 tys. Polaków oraz Krasław, gdzie przebywa ponad 2 tys. Polaków.

Polacy na Łotwie są na ogół zasymilowani językowo: grupa ta od ponad 200 lat nie posiadała bezpośredniego kontaktu z państwem polskim, a ponadto jest w niej niewiele osób wykształconych, które mogłyby w sposób świadomy kultywować kulturę polską. W 1989 r. tylko 27,3% łotewskich Polaków podawało język polski jako ojczysty, podczas gdy 54,2% wskazywało język rosyjski, 14,7% – łotewski, a 3,8% – inne języki³.

Wspólnym z innymi grupami narodowymi problemem Polaków na Łotwie jest wysoki wskaźnik bezrobocia. W 1993 r. pośród bezrobotnych było 2,6%,

¹ *Latvijas Statistikas Gadagramata, Latvijas Republikas Centrala Statistikas Parvalde*, Riga 1998.

² A. Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1993.

³ Jw.

a w 1997 r. – 2,8% Polaków, co odpowiadało w przybliżeniu strukturze narodowościowej mieszkańców Łotwy. Podobnie, ogólny poziom życia Polaków na Łotwie w ostatnim dziesięcioleciu XX w. nie odbiegał zasadniczo od poziomu życia innych narodowości, wśród nich większości Łotyszy. Średnie miesięczne zarobki w sektorze publicznym w regionach zamieszkałych przez Polaków wynosiły w 1997 r. 74 łaty netto, czyli około 125 USD (miasto Dyneburg) lub 62 łaty, czyli 105 USD (region Dyneburga), przy średniej krajowej netto 88 łatów, czyli 149 USD⁴. W 2000 r. średnia krajowa dochodów wzrosła i wynosiła około 240 USD miesięcznie⁵, przy cenach porównywalnych z cenami Europy Zachodniej. Tak więc skromne warunki życia, które dotyczą większości społeczeństwa, w jeszcze wyższym stopniu odnoszą się do Polaków cierpiących z powodu problemów z zatrudnieniem, niewysokich lub niskich płac, złych warunków mieszkaniowych i słabej pomocy socjalnej.

Specyfikę sytuacji Polaków na Łotwie określa ich niepełny status prawny: jak podają niektóre źródła znaczna ich część, bo ponad 23 tys. znalazła się w grupie, która nie ma obywatelstwa łotewskiego i musi się o nie ubiegać. Są to Polacy, którzy z bardzo różnych przyczyn i w różnych okolicznościach znaleźli się w trakcie II wojny światowej lub po jej zakończeniu w granicach Łotwy. Brak obywatelstwa sytuuje tych Polaków wśród niepełnoprawnych mieszkańców Łotwy. Oznacza to bowiem, że nie mogą oni w pełni uczestniczyć w życiu społecznym, politycznym, gospodarczym i kulturalnym kraju. Nie mogą być też zatrudniani w pewnych zawodach, są pozbawieni niektórych świadczeń socjalnych i otrzymują niższe, w porównaniu z obywatelami Łotwy, renty. Sytuacja ta dotyczy też innych narodowości, przybyłych na Łotwę po II wojnie światowej⁶.

Jednocześnie rząd Łotwy nie ogranicza działań sprzyjających kultywowaniu polskości na Łotwie, wśród których szczególne miejsce przysługuje szkolnictwu. Oprócz szkół podstawowych w Rydze i Krasławiu, działa też szkoła średnia w Dyneburgu (oraz polskie przedszkole). Prowadzi się też nauczanie języka polskiego w niektórych szkołach łotewskich, a uniwersytet w Dyneburgu kształci nauczycieli dla polskich szkół. W większych miastach jest też dostęp do polskich księgozbiorów. Wydawane są ponadto polskie czasopisma: „Polak na Łotwie”, wychodzący w Rydze i „Czas Łatgalii” ukazujący się w Dyneburgu.

Polacy na Łotwie mają też możliwość swobodnego zrzeszania się. W 1988 r. w Dyneburgu powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne „Promień”, natomiast

⁴ *Latvijas Statistikas Gadagramata...*

⁵ *Raport ekonomiczny*: Ambasada RP. Biuro Rady Handlowego w Rydze, 2001.

⁶ P. Kraszewski, T. Miluski, *Przestanki łotewskiej polityki narodowościowej*, w: P. Kraszewski, T. Miluski, T. Wallas (red.), *Zbliżanie się Wschodu i Zachodu. Studia – analizy – rozpoznania*, Wyd. Naukowe INPiD UAM, Poznań 2000; T. Miluski, *Prozachodnia i prorynkowa transformacja gospodarki Łotwy w latach 1990-1999 w kontekście jej dążeń do Unii Europejskiej*, „Przegląd Politologiczny” nr 1-2/2000; tenże, *Wielokulturowy system edukacyjny na Łotwie na przykładzie szkolnictwa polskiego*, w: J. Nikitorowicz, M. Sobecki, D. Misiejuk (red.), *Kultury tradycyjne a kultura globalna. Konteksty edukacji międzykulturowej*, Wyd. Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok 2001.

w Rydze zawiązało się Forum Polaków na Łotwie, które powołało Społeczno-Kulturalne Towarzystwo Polaków na Łotwie. W 1990 r. zostało ono przekształcone w Związek Polaków na Łotwie z oddziałami w Rydze, Dyneburgu, Lipawie, Rzeżycy, Krasławiu i Windawie (materiały znajdujące się w biurze Związku Polaków na Łotwie w Dyneburgu).

BADANIA WŁASNE

Badania, zrealizowane w końcu 1999 r. w Dyneburgu, Krasławiu, Rzeżycy, Rydze i kilka wsiach wokół Dyneburga, w trakcie wyprawy naukowej pracowników i studentów Instytutu Wschodniego, Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa i Instytutu Psychologii UAM, miały dostarczyć odpowiedzi na następujące pytania:

– W jaki sposób sytuacja Polaków na Łotwie, określona z jednej strony dość istotną frustracją potrzeb ekonomicznych i podmiotowości, ograniczonej niepełnym statusem obywatelskim, a z drugiej – aktywnością na rzecz podtrzymania swoistości tożsamości narodowej, wpływa na sposób widzenia własnej grupy narodowej i grup obcych?

– W jaki sposób określa postawy wobec Polski i Polaków oraz grup dominujących (Łotyszy i Rosjan)?

– Czy mniejszość polska wybiera orientację „na akceptację i kooperację”, czy raczej opowiada po stronie uprzedzeń i rywalizacji?

– Jakie czynniki determinują treść autostereotypu i heterostereotypów oraz postawy wobec grupy własnej i grup obcych?

Zastosowano kwestionariusz badający następujące **zmiennie zależne** (wyjaśniane)

1) treść stereotypu Polaków (autostereotyp) oraz Rosjan i Łotyszy (heterostereotypy): badani mieli określić na skali od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 7 (całkowicie się zgadzam) stopień swojej zgody z dwudziestoma pięcioma twierdzeniami opisującymi cechy i zachowania uznawane za typowe dla tych grup narodowościowych,

2) postawy wobec grupy własnej (my – Polacy) oraz obcych (oni – Łotysze, oni – Rosjanie): kwestionariusz zawierał dwadzieścia twierdzeń podlegających ocenie na skali od 1 (zupełnie się nie zgadzam) do 5 (zupełnie się zgadzam) oraz następujące **zmiennie niezależne** (wyjaśniające):

1) tożsamość badanych – Test Dwudziestu Stwierdzeń Kuhna i McPartlanda, w którym badani mieli za zadanie dwudziestokrotnie zakończyć zdanie zaczynające się od słów: „Jestem...” oraz ranking tożsamości utworzony przez przypisanie wartości od 1 do 6 następującym tożsamościom: „Polak”, „Łotysz”, „Rosjanin”, „Europejczyk”, „obywatel świata” i (ewentualnie) „inne”. Narzędzie pierwsze pozwala wnikać w sferę skojarzeń i świadczy o tzw. wystawianiu tożsamości, jej szczególnym znaczeniu, które kształtuje codzienne doświadczenie człowieka, natomiast rangowanie tożsamości służy określeniu ważności danej tożsamości względem innych,

2) akceptowane wartości: ocena dwudziestu jeden wartości na skali od 1 (całkowicie nieważna) do 5 (całkowicie ważna),

3) wiedza kulturowa na temat Polski, Rosji, Łotwy, a także Europy: test zawierający cztery części składające się z dziesięciu pytań, na które badany miał odpowiedzieć wybierając spośród czterech propozycji jedną, poprawną odpowiedź,

4) poczucie jakości życia: kwestionariusz zawierający dwadzieścia cztery twierdzenia z możliwością odpowiedzi od A (zdecydowanie się zgadzam się) do D (zdecydowanie się nie zgadzam).

Przebadano ogółem 65 osób deklarujących pochodzenie polskie i samoidentyfikację „Polak”. Miejscem badań były największe skupiska Polaków na Łotwie. Większość badanych stanowiły kobiety, których było 54 (83,1%). Badani reprezentowali trzy grupy wiekowe: 17-24 lata – 31 osób (47,7%), 30-55 lat – 6 osób (9,2%) i powyżej 55 lat – 28 osób (43,1%). Ich wykształcenie obejmowało trzy kategorie: podstawowe i zawodowe – 20 osób (30,8%), średnie – 30 osób (46,2%) i wyższe – 12 osób (18,5%).

STEREOTYPY I POSTAWY WOBEC GRUP NARODOWYCH

Wyniki badań dotyczące poglądów na temat typowych dla Polaków, Łotyszy i Rosjan cech i zachowań przedstawia tabela 1.

TABELA I

Stereotypy narodowe

Grupa narodowa	Liczba respondentów	Średnia	Odchylenie standardowe
Polacy	65	94,97	17,05
Łotysze	65	117,80	21,07
Rosjanie	65	109,92	16,10

Ze względu na sposób przeliczania danych surowych (maksymalną liczbę punktów dawano tym odpowiedziom, które świadczyły o przypisywaniu danej grupie cech negatywnych), uzyskane wyniki wskazują na najsłabszy negatywny stereotyp własnej grupy narodowej, silniejszy – Rosjan i najsilniejszy – Łotyszy. Porównania w parach grup dowodzą, iż różnice w sile negatywnych stereotypów są istotne statystycznie: Polacy – Łotysze test $t = 6,447$, $p = 0,000$; Polacy – Rosjanie test $t = -7,342$, $p = 0,000$ i Łotysze – Rosjanie test $t = 2,311$, $p = 0,024$. Generalnie, wyniki wskazują na średni poziom nasilenia negatywnych stereotypów tych grup (maksymalny wynik wynosi 175).

Ciekawe są wyniki porównań odpowiedzi dostarczanych przez badanych młodszych (17-24 lata) i starszych (powyżej 55 lat). O ile nieistotne są różnice

między średnimi dla stereotypów Polaków (średnia w grupie młodych wynosi 93,35, a starszych – 97,07) oraz Łotyszy (średnia w grupie młodych wynosi 116,55, a w grupie starszych badanych – 116,79), to takie różnice występują w opisie Rosjan: młodszy badani dysponują mniej negatywnym stereotypem Rosjan (średnia wynosi 104,71) niż starsi (średnia równa się 112,71, $t = -2,098$, $p = 0,040$).

Wyniki wskazujące na rodzaj postaw wobec grupy własnej (Polacy) i obcych (Łotysze i Rosjanie) przedstawia poniższa tabela.

TABELA 2
Postawy wobec grup narodowych

Grupa narodowa	Liczba respondentów	Średnia	Odchylenie standardowe
Polacy	65	67,22	7,94
Łotysze	65	59,85	5,55
Rosjanie	65	60,25	6,18

Z uwagi na to, że sposób przeliczania wyników surowych był odmienny niż w przypadku stereotypów (największą liczbę punktów przypisywano odpowiedziom wskazującym na pozytywną postawę wobec narodu), inna jest też interpretacja danych, które dowodzą, że najbardziej pozytywne postawy badani mają wobec Polaków, a najmniej pozytywne – wobec Łotyszy (zbliżone są postawy wobec Rosjan). Porównania w parach pokazują, że różnice istotne statystycznie zachodzą między postawą wobec Polaków i Rosjan ($t = 5,910$, $p = 0,000$) oraz między postawą wobec Polaków i Łotyszy ($t = 6,039$, $p = 0,000$).

Generalnie, postawy badanych wobec grup narodowych są umiarkowanie pozytywne (maksymalny wynik wynosi 100 punktów).

Związek między stereotypami i postawami wobec grup przedstawia się następująco:

TABELA 3
Stereotypy narodowe a postawy wobec grup narodowych

Stereotyp	Postawy								
	Polacy			Łotysze			Rosjanie		
	osoby	r	p	osoby	r	p	osoby	r	p
Polacy	65	-0,302	0,014	65	0,228	0,068	65	-0,740	0,559
Łotysze	65	0,287	0,020	65	-0,238	0,056	65	0,093	0,460
Rosjanie	65	0,182	0,147	65	0,291	0,019	65	-0,209	0,095

Wyniki obrazują spójną zależność między znakiem stereotypu i znakiem postaw wobec poszczególnych grup narodowych: negatywny stereotyp koreluje ujemnie z pozytywną postawą wobec nich, choć tylko dla Polaków współczynnik korelacji uzyskuje poziom istotności statystycznej ($r = -0,302$, $p = 0,014$). Ponadto, im bardziej negatywny stereotyp Łotyszy, tym bardziej pozytywne postawy wobec Polaków ($r = 0,287$, $p = 0,020$) oraz im bardziej negatywny stereotyp Rosjan, tym bardziej pozytywne postawy wobec Łotyszy ($r = 0,291$, $p = 0,019$).

PREDYKTORY STEREOTYPÓW I POSTAW WOBEC GRUP NARODOWYCH

Wśród badanych predyktorów stereotypów i postaw wobec Polaków, Łotyszy i Rosjan uwzględniono tożsamość badanych, uznawane przez nich wartości, poziom wiedzy o Polsce, Łotwie, Rosji i Europie oraz poczucie jakości życia.

Problem związku między tożsamością a stereotypami narodowymi nie uzyskuje jednoznacznego rozstrzygnięcia. Odpowiedzi w teście Kuhna i Mc Partlanda wskazujące na autoidentyfikację „Polak” pozostają bez związku ze stereotypami Polaków, Łotyszy i Rosjan (wyniki testu t w każdym przypadku są nieistotne statystycznie). Z kolei, jeśli uwzględnić dane z testu rangowania tożsamości, stwierdza się ujemną korelację tożsamości „Łotysz” z negatywnym stereotypem Polaków ($r = -0,305$, $p = 0,037$) oraz dodatnią korelację tożsamości „Europejczyk” z negatywnym stereotypem Polaków ($r = 0,298$, $p = 0,042$). Tak więc wpływ tożsamości narodowej nie okazał się bardzo istotny ani dla tworzenia pozytywnego autostereotypu, ani dla tworzenia negatywnego heterostereotypu.

Analogiczny wzór zależności uzyskano w badaniu związku między tożsamością i postawami wobec grup narodowych. Bez względu na to, czy badani testem Kuhna i Mc Partlanda określali się w kategoriach „Polak”, czy też tej tożsamości nie wskazywali, nie różnicowało to ich postaw ani wobec Polaków, ani wobec Łotyszy, ani wobec Rosjan (wyniki testu t były nieistotne statystycznie). Natomiast jeśli analizować wyniki z testu rangowania tożsamości można stwierdzić dodatnią korelację tożsamości „Łotysz” oraz pozytywnej postawy wobec Polaków ($r = 0,287$, $p = 0,050$) i ujemną korelację między tą tożsamością i pozytywną postawą wobec Łotyszy ($r = -0,310$, $p = 0,034$). Istnieje też dodatnia korelacja między tożsamością „obywatel świata” i pozytywną postawą wobec Łotyszy ($r = 0,406$, $p = 0,006$). W pozostałych przypadkach związki między tożsamościami badanych oraz ich postawami wobec grup narodowych okazały się nieistotne statystycznie.

Na pytanie o wpływ akceptowanych wartości na tworzenie stereotypów narodowych odpowiadają wyniki analizy regresji. I tak dla negatywnego stereotypu Polaków istotna okazała się wartość „wolność” ($\beta = -0,441$, $t = -4,097$, $p = 0,000$), „polityka” ($\beta = 0,315$, $t = 3,020$, $p = 0,004$), „przyjemności” ($\beta = 0,275$, $t = 2,664$, $p = 0,010$) oraz wartość „braterstwo” ($\beta = 0,220$, $t = 2,042$, $p = 0,046$). Dla negatywnego stereotypu Łotyszy istotna okazała się tylko

wartość „przyjemności” ($\beta = -0,245$, $t = -2,007$, $p = 0,049$), natomiast predyktorem negatywnego stereotypu Rosjan okazała się wartość „Kościół” ($\beta = 0,313$, $t = 2,613$, $p = 0,011$).

Akceptowane wartości okazują się też predyktorem postaw wobec grup narodowych. Pozytywna postawa wobec Polaków wiąże się z uznaniem wartości „Kościół” ($\beta = 0,422$, $t = 3,853$, $p = 0,000$) oraz „wolność” ($\beta = 0,254$, $t = 2,324$, $p = 0,023$). Predyktorem pozytywnej postawy wobec Łotyszy jest „wykształcenie” ($\beta = -0,334$, $t = -3,029$, $p = 0,004$), „pokój” ($\beta = 0,281$, $t = 2,511$, $p = 0,015$) oraz „pieniądze” ($\beta = -0,231$, $t = -2,048$, $p = 0,045$). Brak jest natomiast związku między wartościami i postawami wobec Rosjan.

Wpływ wiedzy kulturowej na tworzenie stereotypów narodowych (wyniki analizy regresji) zaznacza się tylko w odniesieniu do stereotypu Polaków i Rosjan. W przypadku tych pierwszych predyktorem okazała się wiedza o Łotwie: im większa, tym mniej negatywny stereotyp Polaków ($\beta = -0,269$, $t = -2,220$, $p = 0,030$), natomiast w przypadku tych drugich predyktorem okazała się wiedza o Polsce: im większa, tym mniej negatywny stereotyp Rosjan ($\beta = -0,258$, $t = -2,120$, $p = 0,038$).

Z kolei wpływ wiedzy kulturowej na postawy zaznaczył się tylko w odniesieniu do Polaków. Predyktorem tych postaw okazała się wiedza o Polsce, choć uzyskana zależność ma charakter negatywny ($\beta = -0,342$, $t = -2,818$, $p = 0,006$), a także wiedza o Łotwie – im większa, tym większa akceptacja Polaków ($\beta = 0,248$, $t = 2,038$, $p = 0,046$). Wiedza kulturowa okazała się natomiast nieistotna dla postaw wobec Łotyszy i Rosjan.

Podsumowujące badania dane dotyczące związku między poczuciem jakości życia i stereotypami oraz postawami narodowymi wykazują, że związek taki występuje w odniesieniu do stereotypu Polaków ($r = 0,473$, $p = 0,000$) oraz Rosjan ($r = 0,431$, $p = 0,000$). Brak jest natomiast zależności między jakością życia i stereotypem Łotyszy. Brak jest też związku między poczuciem jakości życia i postawami wobec grup narodowych.

POLACY WŚRÓD SWOICH I OBCYCH – SYNTEZA I IMPLIKACJE

Uzyskane wyniki rysują obraz relacji między mniejszością polską na Łotwie i dominującymi grupami narodowościowymi: Łotyszami i Rosjanami. Obraz to niepełny i nie do końca przejrzysty, choćby z racji małej liczebnie grupy badanych i formalno-psychologicznych problemów z ustaleniem ich tożsamości narodowej. Warto jednak zestawić najważniejsze wyniki, albowiem mają one walor zarówno teoretyczny, jak i aplikacyjny.

Pytanie o stereotypy narodowe jest pytaniem o zgeneralizowany wzór (schemat) cech przypisanych członkom danej nacji, z pominięciem różnic indywidualnych.

Stereotyp posiada nie tylko aspekt deskryptywny, ale też ewaluatywny – zawiera ocenę cech wskazywanych jako przynależne danej kategorii osób⁷.

Badani Polacy łotewscy wykazują się skłonnością do tworzenia umiarkowanie pozytywnego stereotypu grupy własnej i umiarkowanie negatywnych stereotypów Łotyszy i Rosjan. Wyniki te potwierdzają prawidłowość polegającą na podtrzymywaniu poczucia własnej wartości przez wskazywanie dodatnich atrybutów własnej grupy odniesienia i dodatkowo – przez dystansowanie się od grup obcych, deprecjonowania przypisywaniem im cech negatywnych⁸. Tak więc faworyzując grupę własną i umniejszając znaczenie innych grup człowiek podwyższa status swojej grupy i dalej – opinię na swój temat⁹. Zabieg ten służy poczuciu własnej wartości także przez podtrzymanie standardów obowiązujących w danej kulturze¹⁰. Konsekwencje faworyzacji wewnątrzgrupowej i deprecjacji zewnątrzgrupowej dotyczą też stereotypów: heterostereotypy są na ogół mniej pozytywne niż autostereotypy¹¹.

Badani Polacy są skłonni przypisywać sobie, a tym bardziej innym (Łotyszom i Rosjanom) takie cechy, jak: lenistwo, niechlujstwo, głupotę, nadmierne izolowanie się, roszczeniowość, itp. Stopień, w jakim to czynią wskazuje na ich zdolność do krytycznej oceny grupy własnej, jak również na pewną wyrozumiałość wobec grupy Łotyszy i Rosjan. Tak więc w badaniach efekt faworyzacji wewnątrzgrupowej i defaworyzacji grup obcych, choć obecny, nie okazał się bardzo wyraźny. Może to świadczyć o obiektywnym i narzucającym się podobieństwie cech i sposobu bycia członków porównywanych nacji, którym nie sposób zmanipulować w celu podtrzymania poczucia własnej wartości. Prawdopodobne jest też i inne wyjaśnienie: źródła pozytywnej samooceny łotewskich Polaków, jeśli taka istnieje, tkwią poza związkiem z grupą polską. I choć najczęściej wskazywaną przez nich tożsamością narodową jest polskość¹², to jej wpływ na kształtowanie pozytywnej samooceny Polaków wydaje się nie najwyższy.

Z powyższymi wynikami zgodne są ustalenia dotyczące postaw wobec grupy własnej i wobec Łotyszy i Rosjan. I tu stosunek wobec „swoich” jest bardziej pozytywny niż stosunek wobec „obcych”, choć generalnie postawy te są umiarkowanie dodatnie. Brak jest więc znamion wrogości międzygrupowej, natomiast zachowany jest pewien krytycyzm wobec Polaków na Łotwie.

⁷ D. L. Hamilton (red.), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, Erlbaum Hillsdale, 1981; T. Mądrzycki, *Deformacje w spostrzeganiu ludzi*, PWN, Warszawa 1986.

⁸ H. Tajfel, *Social identity and intergroup relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

⁹ J. C. Turner, *Rediscovering the social group: A self categorization theory*, Blackwell, Oxford 1987.

¹⁰ S. Solomon, J. Greenberg, T. Pyszczynski, *A terror management theory of social behavior. The psychological consequences of self-esteem and cultural worldviews*, „Advances in Experimental Social Psychology” nr 24/1991, s. 93-159.

¹¹ H. C. Triandis, *Cultural influence upon cognitive processes*, w: L. Berkowitz (red.), *Advances in experimental social psychology*, Academic Press, New York 1969.

¹² J. Mikulska, *Status psychologiczny Polaków na Łotwie*, w: W. Burszta, J. Serwański (red.), *Uchodźstwo – Polska – Europa*, Zakład Badań Narodowościowych PAN, Poznań 2003.

Warto także odnotować wynik świadczący o wpływie wieku na stereotypy narodowe: badani młodsi (17-24 lata) istotnie rzadziej niż starsi (powyżej 55 lat) formułują negatywny stereotyp Rosjan. Jest to zapewne konsekwencja różnic ich doświadczeń osobistych i grupowych. Dla starszych Polaków Rosjanie byli i nadal pozostają grupą postrzeganą w kategoriach wielu cech negatywnych, podczas gdy młodzież pozbawiona historycznie uwarunkowanych idiosynkrazji zdolna jest do bardziej obiektywnego sądu.

Badania potwierdziły związek między stereotypem i postawą, wskazywany w literaturze i polegający na tym, że stereotypy są pierwotne w stosunku do negatywnych postaw – uprzedzeń¹³ lub też stereotypy jako racjonalizacja negatywnych postaw są wtórne wobec nich¹⁴. Korelacyjny charakter wyników pozwala stwierdzić, że im bardziej negatywny stereotyp grupy narodowej, tym bardziej negatywna postawa wobec niej, i odwrotnie. Dla wzajemnych relacji członków różnych grup narodowościowych zamieszkujących Łotwę ważny jest więc sposób, w jaki postrzegają i oceniają swoje cechy. Rodzaj ustosunkowań będzie jednocześnie kształtował treść heterostereotypów (i autostereotypu).

Pytanie o predyktory stereotypów i postaw wobec grupy własnej (Polacy) i obcych (Łotysze i Rosjanie) nie dostarczyło wyników dostatecznie ciekawych i spójnych. Na przykład słabym ich predyktorem okazała się tożsamość narodowa (zbiorowa) wskazywana przez badanych. Brak jest jakichkolwiek dowodów jej wpływu wtedy, gdy została ona wskazana przez badane osoby w procedurze projekcyjnej. Natomiast korelacja tożsamości rangowanych ze stereotypami wskazuje na pewne zależności. I tak, im silniejsza autoidentyfikacja „Europejczyk”, tym bardziej negatywny stereotyp Polaków, co może świadczyć o wykluczaniu się atrybutów przynależnych własnej nacji z wyobrażeniami na temat cech właściwych mieszkańcom Europy. Inny ciekawy i koherentny wynik odnosi się do tożsamości „Łotysz”: im jest ona silniejsza, tym mniej negatywne stereotypy Polaków i bardziej pozytywne postawy wobec nich. Wynik ten – jeśli go interpretować – świadczyć może o akceptacji Polaków mieszkających na Łotwie.

Czy system wartości wpływa na zakres posługiwania się stereotypami narodowymi i ich znak? Wyniki badań dostarczają pewnych podstaw takiego związku. I tak, im mniej badani cenią wolność, a bardziej politykę, przyjemności oraz braterstwo, tym częściej tworzą negatywny stereotyp Polaków. Im bardziej cenią Kościół jako wartość, tym częściej formułują negatywny stereotyp Rosjan. Im większe znaczenie ma dla nich Kościół i wolność – tym bardziej pozytywne są ich postawy wobec Polaków. Można uznać, że sposób widzenia i oceniania grup jest pochodną tego, czy ich cechy i sposób funkcjonowania są zgodne (lub nie)

¹³ J. C. Dovidio, J. C. Brigham, B. T. Johnson, S. L. Gaertner, *Stereotypizacja, uprzedzenia i dyskryminacja: spojrzenie z innej perspektywy*, w: C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.

¹⁴ G. W. Allport, *The nature of prejudice*, Cambridge, Addison – Wesley 1954.

z uznawanymi przez obserwatorów wartościami. Tak więc polskość z pozytywną jej konotacją kojarzy się badanym z wolnością i przywiązaniem do Kościoła, choć niekoniecznie z braterstwem, natomiast Rosjanie są oceniani negatywnie z racji ich słabego przywiązania do Kościoła. Ta interpretacja, póki nie jest formułowana na mocniejszych podstawach empirycznych, stanowi dopiero punkt wyjścia do poprawnego opisu związku między wartościami i postawami wobec innych (osób lub grup).

Podobnie jest, jeśli chodzi o związek wiedzy kulturowej oraz stereotypów i postaw narodowych. Wyniki, w szczegółach mało wartościowe, pozwalają jednak na stwierdzenie, że wysoki poziom wiedzy kulturowej redukuje skłonności do posługiwania się negatywnymi stereotypami narodowymi i sprzyja pozytywnym postawom wobec innych nacji. „Innych” wymaga podkreślenia, albowiem odmiennie rysuje się zależność między wiedzą o własnym kraju i narodzie oraz postawami wobec nich. Okazuje się, że im mniejsza wiedza wśród badanych Polaków na temat Polski, tym bardziej pozytywny stosunek wobec niej i jej mieszkańców. Tak więc, o ile sposób widzenia i rodzaj ustosunkowań wobec obcych krajów i narodów budowany jest na racjonalnych podstawach, to w przypadku własnej ojczyzny działa raczej mit i projekcja marzeń niż przesłanki rozumowe.

I wreszcie, przewidywany związek między poczuciem jakości życia oraz stereotypami i postawami narodowymi nie okazał się spójny. Wysoka jakość życia sprzyja wprawdzie krytycyzmowi i negatywnym stereotypom (przynajmniej Polaków i Rosjan), nie różnicuje jednak postaw wobec żadnej z wyróżnionych nacji.

Uzyskane wyniki pozwalają przybliżyć relacje Polaków żyjących na Łotwie z innymi grupami, jak również zrozumieć sposób, w jaki widzą oni i oceniają grupę własną. Nie ma podstaw, aby twierdzić, że stosunki międzygrupowe mają charakter antagonistyczny. Nie są jednak też nacechowane wyraźną sympatią. Akceptacja w nieco wyższym stopniu dotyczy grupy własnej, wobec której badani zdolni są jednak do krytycznego osądu. Ta bliskość charakterystyki grup i stosunku do nich jest zapewne pochodną podobieństwa sytuacji życiowej, w jakiej nacje zamieszkujące współczesną Łotwę znajdują się. Jest także pochodną spostrzeganego braku perspektyw, które mogłyby uruchomić konkurencję i ewentualny konflikt. Trudno więc na podstawie przeprowadzonych badań odnotować szczególne relacje, jakie mógłby dyktować status większościowy i mniejszościowy grup narodowych na Łotwie. Być może wniosek ten uległby modyfikacji, gdyby badanie poznawczego (stereotypy) i emocjonalnego (postawy) aspektu relacji międzygrupowych z pozycji grupy mniejszościowej (Polacy) uzupełnić perspektywą członków grup dominujących (Łotyszy i Rosjan).

Całość uzyskanych wyników pozwala także formułować hipotezę o deklaratywnym charakterze tożsamości narodowej badanych Polaków. Wprawdzie najczęściej spośród różnych możliwych autoidentyfikacji przywołują oni swoją polskość, to jednak nie pełni ona istotnej funkcji regulacyjnej w stosunku do stereotypów i postaw narodowych (i w efekcie – zachowań). O deklaratywności polskości

świadczy też negatywna korelacja między zakresem wiedzy o Polsce a postawą wobec niej. Ta deklaratywność jest zresztą przejawem raczej nawyku lub romantycznej tradycji niż komercyjnej orientacji badanych, którzy skłonni byłiby traktować werbalizowaną tożsamość narodową jako instrument w zdobywaniu lepszej pozycji społecznej¹⁵. Świadczy o tym realnie przeciętny lub słabszy ich status społeczny i brak większych aspiracji (zwłaszcza wśród osób starszych).

Uzyskane wyniki i ich interpretacja, choć lepiej, gdyby były budowane na badaniu większej grupy osób, pozwalają także na sformułowanie wniosków natury aplikacyjnej. Dotyczą one funkcji edukacji wielokulturowej w redukcji negatywnych stereotypów i postaw narodowych, tam gdzie one istnieją i kształtowaniu pozytywnych wizerunków i postaw związanych z obcymi grupami narodowymi, zwłaszcza wśród pozbawionej historycznie uwarunkowanych i zakorzenionych uprzedzeń, młodzieży. Przeprowadzone badanie stanowi empiryczny przyczynek potwierdzający taką rolę edukacji wielokulturowej w wielokulturowych państwach. Potwierdza także zasadność już realizowanych, choćby w szkołach polskich na Łotwie, programów kształcenia bilingwalnego i wskazuje sposoby działań społecznych i politycznych zorientowanych na niwelowanie uprzedzeń w stosunkach międzynarodowych.

¹⁵ J. Miluska, *O komercjalizacji tożsamości narodowej*, w: J. Nikitorowicz, M. Sobecki, D. Misiejuk (red.), *Kultury tradycyjne a kultura globalna. Konteksty edukacji międzykulturowej*, Wyd. Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok 2001.